

E- JOURNAL OF ISLAMIC
THOUGHT & UNDERSTANDING

BIL. 1

JANUARI 2018

Published by :

أكاديمية الدراسات الإسلامية المعاصرة
Akademi Pengajian Islam Kontemporari
Academy of Contemporary Islamic Studies (ACIS)

الجامعة الإسلامية
UNIVERSITI
TEKNOLOGI MARA
CAWANGAN MELAKA

PENGARUH DEKORASI DAN SENI BINA CHINA DALAM TIGA BUAH MASJID TERAWAL DI MELAKA

Nor Adina Abdul Kadir & S Salahudin Suyurno

ABSTRAK

E-JITU

Acceptance date:
1st Apr 2018

Valuation date:
5th Oct 2018

Publication date:
15th Nov 2018

Pengaruh seni bina dan dekorasi cina ke atas senibina masjid di Melaka terjadi apabila berlakunya hubungan erat antara Kerajaan Melaka dengan Kerajaan China semenjak Zaman Parameswara dan Dinasti Ming. Pada tahun 1411, Parameswara telah melawat ke Peking diikuti dengan kunjungan balas Laksamana Cheng Ho ke Melaka pada tahun 1409. Hubungan ini diteruskan di zaman pemerintahan Sultan Muzaffar Shah malahan hubungan Melaka dengan China kian akrab di zaman Sultan Mansor Shah dengan berlakunya perkahwinan antara Sultan Mansor Shah dengan Puteri China, Hang Li Po. Hubung erat ini memungkinkan kedatangan pedagang-perdagang China untuk berniaga di Negeri Melaka. Terdapat sebilangan dari mereka terus menetap dan berkhawin dengan wanita tempatan. Ini memberi ruang didalam proses asimilasi budaya diantara dua bangsa yang berbeza. Hasil dari itu wujud satu aspek yang ketara iaitu terhasilnya suatu yang unik dan menarik didalam senibina masjid di Melaka. Di dalam kajian ini, didapati masjid-masjid awal di Melaka bumbungnya berbentuk piramid bertingkat dan menara berbentuk pagoda yang memperlihatkan pengaruh cina. Antaranya adalah Masjid Kampung Keling, Masjid Kampung Hulu, dan Masjid Tengker. Masjid-masjid yang dibina itu bukan sahaja mempunyai ukiran-ukiran bercirikan cina tetapi turut memiliki komponen-komponen luar dan dalam masjid seperti menara dan pintu gerbang yang juga kuat dengan ciri-ciri kecinaannya. Ini jelas memperlihatkan bahawa pengaruh senibina china telah bergabung dengan senibina tempatan. Gabungan ini berlaku dalam situasi penuh mesra dan harmoni.

Kata kunci: Masjid Terawal Melaka, Pengaruh Cina, Dekorasi Cina Pada Komponen Masjid.

PENDAHULUAN

Di dalam artikel ini pengkaji memilih tiga buah masjid terawal di Melaka. Ia adalah, Masjid Kampung Hulu, Masjid Kampung Keling Dan Masjid Tengker. Pemilihan ketiga-tiga masjid ini berikutan wujudnya pengaruh cina dalam struktur

seni binanya. Selain pengaruh budaya tempatan dan Islam, seni bina masjid juga dipengaruhi oleh unsur seni bina Cina. Ini dapat dilihat pada masjid-masjid lama Melaka yang dibina pada zaman penjajah. Bentuk Menara dan bumbung masjid dihias dengan rabung bergelombang iaitu mirip pagoda atau bentuk bumbung rumah ibadat Cina. Walau bagaimanapun asas masjid lama Melaka tetap berlandaskan seni bina yang telah lama wujud di dunia Melayu-Nusantara iaitu seni bina bentuk tajuk atau bumbung meru yang beratap tumpang.¹ Senibina masjid di Asia Tenggara mempunyai kaitan rupa bentuk yang hampir sama dengan masjid-masjid di China.

Masjid Kampung Keling 1748

Semasa zaman kegemilangan Melaka, ramai pedagang asing telah menetap di Melaka antaranya termasuklah pedagang India Muslim dari Cambay. Ada di antara pedagang ini yang terus menetap di Melaka dan berkahwin dengan masyarakat tempatan dan hasil dari perkahwinan tersebut lahirlah generasi “keling” di Melaka. Ketika era penaklukan Portugis bangsa ini telah ditempatkan di suatu kawasan yang dikenali sebagai daerah “Upeh”. Apabila aktiviti perdagangan mengalami kemerosotan, bangsa Keling ini dipindahkan ke kawasan yang lebih kecil di kenali sebagai “Kampung Keling”. Daerah Kampung Keling ini terletak berhampiran dengan Masjid Kampung Hulu iaitu jaraknya lebih kurang dalam 500 meter sahaja. Masjid Kampung Hulu diasaskan oleh Shamsudin Harun pada tahun 1728M manakala Masjid Kampung Keling dibina pada tahun 1748M. Masjid ini dibina ekoran dari hubungan tidak mesra masyarakat Melayu dengan bangsa Keling. Oleh sebab itu, masjid ini didominasi oleh masyarakat Keling yang berasal dari India yang berhijrah keluar dari negara mereka. Apabila kedua-dua kaum iaitu Melayu dan Keling tidak dapat bersatu, maka Belanda telah membenarkan satu lagi masjid didirikan bagi mengelakkan perbalahan yang panjang. Walau bagaimanapun, solat Jumaat akan dilaksanakan pada satu masjid sahaja mengikut giliran bagi mengelakkan kedua-duanya bagi tujuan Solat Jumaat.

Masjid Kampung Hulu 1728

Masjid ini dibina pada tahun 1728M oleh Shamsuddin Harun seorang yang berketurunan Cina Muslim. Beliau merupakan kapitan Melayu yang dilantik oleh Belanda untuk memimpin orang-orang Melayu di Melaka. Nama pengasas masjid ini dilihat pada ukiran tembaga yang terdapat di pintu masuk di bahagian dalam masjid ini. Ukiran pada pintu masuk menjadi bukti Masjid Kampung Hulu adalah masjid kedua tertua di Malaysia dan Melaka yang berusia kira-kira 260 tahun. Tapak asal Masjid Kampung Hulu ini adalah sebuah perkampungan nelayan yang dihuni oleh orang-orang Melayu yang beragama Islam. Lokasi perkampungan ini

---

¹ Masjid atap tumpang dikenali sebagai masjid bentuk Melayu-Nusantara. Di Melaka dipanggil dengan nama ‘masjid som pecah’. Som bermakna rabung atau tulang perabung dan oleh itu disebut juga ‘masjid rabung pecah’.

berdekatan dengan Sungai Melaka yang menjadi nadi utama dalam aktiviti perhubungan penduduk kampung tersebut. Namun, pada hari ini, kawasan sekitar masjid diduduki oleh masyarakat Cina yang memonopoli ekonomi dengan mengusahakan perniagaan rumah kedai. Masjid ini merupakan masjid pertama dibina sepenuhnya dengan menggunakan batu dan Menara masjidnya berbentuk pagoda serta bumbungnya berbentuk piramid. Masjid ini juga turut dijadikan pusat penyebaran Islam semasa penjajahan Belanda di Melaka. Datuk Harun iaitu bapa kepada Datuk Shamsudin dulunya dikenali Tan Seek Tiong yang berasal dari tanah besar China dan dilahirkan semasa pemerintahan Dinasti Chin (Manchu). Pembinaan masjid Kampung Hulu ini juga berada di bawah tanggungjawab anaknya Shamsudin dan masjid ini telah dibina lebih awal iaitu 1670M, tetapi pihak PERZIM telah mengiktiraf tarikh rasmi pembinaan masjid ini pada tahun 1728M. Menurut Ezrin Arbi, Shamsudin sememangnya telah merencana agar masjid yang dibangunkan itu diukir dengan ukiran motif dan ornamentasi Cina dan dihias pembinaan Menara berbentuk pagoda dan pintu gerbang berunsur Cina. Tujuan beliau adalah untuk memperlihatkan kepada bangsa Cina bahawa agama Islam dan kebudayaan Cina itu dapat berhubung mesra melalui proses asimilasi kesenian di dalam masjid.

Masjid ini mempunyai bumbung meru beserta Menara pagoda di bahagian kanan masjid. Sebaik sahaja melangkah masuk ke dalam masjid melalui pintu gerbang, kolam wuduk masjid boleh dilihat di bahagian kanan masjid. Dalam ruang solat masjid terdapat empat tiang utama yang mendokong bumbung masjid dan ini telah digunakan sejak awal pembangunan masjid lagi. Rekod PERZIM menunjukkan mahkota atap pada bumbung dan Menara sulur buyur masjid di import dari China. Begitu juga seramik yang digunakan bagi menampung lantai masjid turut diimport dari China sewaktu pemerintahan dinasti Qing. Pada tahun 2005, pihak PERZIM Melaka telah mengkategorikan masjid ini sebagai masjid Melayu klasik yang berbumbung tingkat atau bumbung meru atau atap tiga tangkup.

Masjid Tengker

Masjid ini dinamakan Tengker kerana lokasi masjid yang terletak di Jalan engker iaitu mukim Tanquerah. Masjid ini diberi nama Tengker berdasarkan kepada perkataan Tengker atau Terengker diambil dari perkataan Portugis iaitu Trangquerah yang bermaksud “arth-backed palisade”. Masjid ini dibina padata tahun 1728M dan merupakan salah satu masjid yang tertua Melaka. Masjid ini dibina pada tahun yang sama dengan Masjid Kampung Hulu dan lapan tahun selepas pembinaan Masjid Peringgit. Kebanyakan yang tinggal berdekatan masjid ni adalah golongan pedagang India yang telah lama menetap dan berkahwin dengan masyarakat tempatan. Pedagang-pedagang tersebut kebanyakannya berasal dari Pakistan, India dan Gujerat. Masjid ini dibina gabungan dari beberapa unsur senibina tradisional Melaka dan senibina asing seperti Inggeris, Eropah dan China. Masjid ini mempunyai hiasan bersifat elektrik

dan memiliki Menara masjid berbentuk pagoda. Masjid ini juga mengekalkan empat tiang seri yang berperan dalam menyokong bumbung meru tersebut.

PENGARUH DEKORASI CHINA PADA MASJID TERAWAL

Di Melaka, bentuk masjid dan surau adalah unik dan menarik kerana bumbung atapnya berbentuk piramid bertingkat. Apabila diteliti secara lebih rencam, dihujung atap masjid dapat dilihat ukiran-ukiran dan hiasan bercorak cina. Hiasan dan ukiran tersebut merupakan implimentasi dari hiasan dan ukiran dari rumah berhala orang-orang cina. Selain itu, mimbar-mimbar yang ada di dalam masjid pembentukannya dari kayu berukir dan ini ada kaitannya dengan perabut-perabut cina. Masjid Kampung Hulu, Masjid Kampung Keling dan Masjid Tengkeria merupakan masjid-masjid tua Melaka yang mempunyai pintu gerbang yang dipengaruhi pintu gerbang cina dan hiasan-hiasan di dinding yang dibuat dari tembikar cina. Elemen-elemen ini membuktikan adanya pengaruh cina dalam dekorasi masjid di rantau ni. Pengaruh dan asal usul ini tidak dapat dijelaskan, namun ada pendapat yang mengatakan pengaruh seni bina cina ke atas senibina masjid ini bermula apabila petukang-petukang cina ikut datang membina bangunan-bangunan di Melaka pada zaman dahulu. Sejak awal bandar Melaka didirikan terjalin hubungan erat di antara Parameswara dengan Dinasti Ming di negara China. Pada tahun 1411, Parameswara telah pergi ke Peking sebagai kunjungan balas Laksamana Cheng Ho ke Melaka pada tahun 1409 dan jalinan kedua-dua negara ini telah memberi ilham dalam pembangunan Melaka. Masjid-masjid awal di Melaka berbentuk piramid bertingkat dan menara berbentuk pagoda yang melambangkan pengaruh cina. Satu kajian di Masjid Kampung Keling, Melaka telah dibuat oleh seorang pelajar di Fakulti Seni Bina, Institut Teknologi MARA. Dianggarkan masjid tersebut telah berusia 200 tahun dan permulaannya masjid itu dibina atas kemurahan hati seorang hartawan Cina bernama Shamsudin yang baru memeluk Islam. Masjid yang dibina itu bukan sahaja mempunyai ukiran-ukiran cina tetapi menara dan pintu gerbang cina turut diimplimentasikan dalam seni bina masjid tersebut. Ini jelas memperlihatkan gabungan kebudayaan cina dan Islam dapat dihubungkan dengan mesra dan harmoni.

Di Nusantara, salah satu masjid yang masih kekal dengan reka bentuk seni cina dan direkodkan secara teratur ialah Masjid Agung Demak dibangunkan pada tahun 1478M. Masjid ini terletak di Pantai Utara Jawa dan merupakan pusat perkembangan Islam yang tertua di Kepulauan Melayu. Keunikan pembinaan masjid yang menerima pengaruh cina ini dikembangkan secara meluas oleh masyarakat cina yang berhijrah ke Kepulauan Melayu. Masjid yang terdapat kesan seni bina cina ini dilihat mempunyai persamaan dengan pagoda yang digunakan di China untuk aktiviti keagamaan dan dikelaskan mengikut tindihan susunan bumbung. Di antara kesan pertukangan cina yang boleh dilihat pada masjid ini ialah penggunaan jubin cina dan dinding bata cina, ukiran dinding dan dicat serta ukiran cina yang menarik pada mimbar, dinding, pintu gerbang dan

tembok batu masjid yang banyak dipengaruhi ajaran Buddha. Tujuh pelayaran yang diketuai oleh Cheng Ho atas arahan dari kerajaan Dinasti Ming menjadikannya sebagai teori yang kukuh bahawa reka bentuk masjid berbumbung meru didatangkan khas dari China. Menara berbentuk pagoda dan sulur buyur pada bucu bumbung masjid dan ukiran menarik pada masjid antara bukti kukuh yang menunjukkan bahawa seni bina masjid ini menerima pengaruh dari China.

Seni bina dan reka bentuk yang terbesar di bawa dari China ke Melaka oleh pendatang cina khususnya yang datang dari Selatan Wilayah tersebut telah berlaku sejak 600 tahun yang lalu. Perkembangan awal sejarah pertukangan cina di Melaka dilihat berlaku melalui dua fasa utama iaitu sekitar abad ke-15M dan abad ke-18M. Fasa yang pertama berlaku sewaktu zaman pemerintahan Dinasti Ming (1368-1644) dan di zaman Kesultanan Melayu Melaka (1409-1511) manakala fasa yang kedua berlaku apabila Melaka di jajah Belanda (1641-1824). Di antara abad ke-16 dan 17M (1511-1641) pembangunan yang melibatkan pertukangan Cina di Melaka tidak ada disebabkan penjajahan Portugis ke atas Melaka.

PENGARUH DEKORASI CHINA PADA MASJID TERAWAL.

a. Mahkota Atap

Hiasan pada puncak bumbung masjid lebih dikenali sabagai mahkota dan pada kebiasaannya mahkota atap diperbuat daripada seramik. Hiasan ini hanya boleh didapati pada masjid Nusantara dan di China sahaja dan juga boleh didapati pada puncak masjid-masjid yang terdapat di Melaka.² Asal usul pembuatan mahkota atap ini dikatakan berasal dari wilayah Canton dan Fukien, negara China.³ Apabila masyarakat Cina berhijrah ke Melaka mereka telah memperkenalkan mahkota atap ini sebagai komponen dalam binaan bangunan dan kemudiannya diserap ke dalam binaan masjid. Komponen ini kemudiannya menjadi salah satu ciri terpenting yang akhirnya dianggap sebagai lambang dan identiti masjid di Melaka.

Pembuatan mahkota atap biasanya dihasilkan dengan menggunakan seramik. Penggunaan seramik pada waktu tersebut dianggap mewah kerana seramik⁴ adalah barangan yang sangat berharga di samping memiliki daya

---

² S Vlatseas, *A History of Malaysian Architecture*, 46.

³ Kohl, David G, *Chinese Architecture in the Strait Settlements and Western Malaya*, (University of Hong Kong: Hong Kong, 1978), 82.

⁴ Seramik sangat sinonim dengan masyarakat Cina, Negara China adalah merupakan pengeluar terbesar seramik di dunia. Perusahaan pembuatan seramik ini telah mula berlaku sejak zaman Neolitik iaitu di Lembah Sungai Kuning. Perkembangan seni seramik di China bertambah pesat sewaktu zaman Dinasti Tang dan berlaku pengeksportan seramik Cina ini ke Negara-negara luar seperti Afrika, Jepun, Negara di Timur Tengah dan Asia Tenggara. Seramik Cina ini memberi pengaruh yang sangat besar kepada dunia sehinggakan pembuatan seramik di Timur Tengah juga dirujuk kepada China. Sila lihat B. Bronson, *Chinese and Middle Eastern Trade in Southern*

tarikannya yang menarik.⁵ Pengaplikasian mahkota atap pada bangunan masjid mampu menzahirkan kemegahan kerana memiliki nilai yang tinggi.⁶ Mahkota atap yang diperbuat daripada seramik ini juga mampu bertahan daripada hawa panas dan air hujan kerana telah mengalami proses pembakaran tinggi.⁷ Sampai saat ini seramik-seramik pada mahkota atap tersebut masih teguh berada di atas puncak bumbung masjid. Oleh itu penggunaan seramik Cina pada puncak mahkota atap masjid dapat menonjolkan penampilan masjid sebagai bangunan ibadat yang suci dan memiliki daya tarikan yang tersendiri. Keistimewaan mahkota atap ini jelas pada bentuknya yang pelbagai di samping mempunyai erti yang bernilai. Motif yang sering digunakan ialah sulur daun dan kelopak teratai. Bentuk mahkota atap di Melaka juga seperti piramid yang mana ianya bersaiz besar di bahagian bawah dan semakin mengecil dibahagian atas sehingga ke puncaknya. Keistimewaan mahkota atap jelas kelihatan pada coraknya yang menarik serta bahan buatan yang tinggi. Rekaan mahkota atap pada abad ke 18-19M di Melaka mempunyai keunikan dan gaya rekaan yang tertentu serta menjadi identiti kepada seni bina tradisional masjid di Melaka. Setiap rekaan mahkota atap ini mempunyai bentuk yang tersendiri antaranya terdapat mahkota atap yang memiliki hiasan setingkat dan ada yang mempunyai sehingga lima tingkat hiasan seperti yang boleh dilihat pada Masjid Kampung Keling. Lapisan pertama bermula daripada tapak mimbar dengan saiz besar dan berakhir dengan saiz yang semakin mengecil pada bahagian atas. Mahkota atap yang terdapat di masjid kajian memperlihatkan kesan bentuk seperti stupa dan dilapisi dengan kelopak bunga teratai mengikut peringkat lapisan.

b. Sulur Buyur

Pada setiap masjid berbumbung meru ini boleh dilihat sulur buyur iaitu hiasan pada hujung bumbung masjid. Menurut Ezrin Arbi masjid-masjid yang kebanyakan terdapat di Melaka mempunyai corak-corak yang mempunyai ukiran dan hiasan Cina sangat ketara dan boleh dilihat pada hujung-hujung atap dan pada puncak masjid. Hiasan sulur buyur ini juga boleh dilihat pada rumah-rumah ibadat Cina.⁸ Hiasan pada hujung perabung atau salur buyur ini telah bermula sejak dari

---

Thailand during 9th century AD dalam *Ancient Trades and Cultures Contacts in Southern Asia*, (Amara Sristuchat, 1996), 181-200.

⁵ Abdul Rochim, *Mesjid dalam Arsitektur Nasional Indonesia*, (Angkasa Bandung: Bandung, 1983), 74.

⁶ *Ibid.*, 75-76.

⁷ Penggunaan mahkota atap ini banyak dipraktikkan pada masjid-masjid lain dirantau ini. Pada peringkat awal mahkota atap ini diperbuat daripada bahan kayu. Namun masjid lama yang boleh dilihat sehingga ke hari ini mempunyai mahkota atap yang diperbuat daripada simen. Oleh sebab mahkota atap ini mempunyai ciri-ciri seni bina Cina, maka boleh dikatakan bahawa golongan Cina muslim ini memainkan peranan penting dalam pembinaan masjid-masjid awal ini. Sila lihat Zhamri Nizar, "Sinkretisme Budaya dalam Seni Bina Masjid Terawal di Asia Tenggara", *Jurnal Seni Persembahan*, Pusat Kebudayaan Universiti Malaya, Jilid 7, (2007), 108.

⁸ Ezrin Arbi, "*Pengaruh Seni Bina Asing di Malaysia*" (makalah, Seminar Kongres Kebudayaan Kebangsaan, Peringkat Kebangsaan, 16-20 Ogos 1971), 3.

zaman kerajaan Dinasti Ming dan Qing lagi. Pengaruh penggunaan hiasan pada hujung perabung dibawa oleh masyarakat Cina yang datang dari daerah Guangdong dan Fujian dan hiasan ini mula berkembang dan dihasilkan dalam banyak corak dan bentuk. Antaranya ialah haiwan, bunga, ikan, serangga dan dewa-dewi yang dibuat dengan menggunakan mortar, marmar dan cip porselin.⁹

Secara keseluruhannya reka bentuk dan corak sulur buyur yang terdapat di Selatan China boleh dibahagikan kepada tiga bentuk. Pertama, perabung utama yang berakhir dengan lengkungan. Kedua, perabung utama yang berakhir dengan hiasan geometri. Kategori ini terhasil daripada garis lurus dan garis melengkung serta terdapat juga bentuk yang terhasil daripada ukiran abstrak geometri dan ada yang direka daripada sumber alam semulajadi. Ketiga adalah perabung yang berakhir dengan patung seramik.¹⁰ Kategori ini merangkumi imej manusia, tumbuhan seperti pokok pine dan elemen semulajadi seperti awan, gunung dan laut. Kesemua motif ini mempunyai maknanya yang tersendiri bergantung kepada tafsiran tertentu.¹¹ Di Melaka kebanyakan sulur buyur atau perabung masjid ini berada dalam bentuk kategori satu dan dua. Begitu juga yang terdapat di masjid kajian yang akan penulis bincangkan dalam bab seterusnya.

c. Mimbar

Mimbar adalah merupakan tempat naik bagi seorang imam untuk membacakan khutbah. Ia dinamakan sebagai mimbar kerana ketinggian komponen ini yang perlu dicapai dengan mendaki tangga. Mimbar sentiasa diletakkan di sebelah kanan mihrab dan mempunyai anak tangga untuk naik ke atas platform kecil yang mempunyai bumbung yang dihias dengan ukiran menarik.¹² Mimbar masjid di Melaka mempunyai corak, warna dan reka bentuk yang unik. Dekorasi yang digunakan bagi menghias mimbar sangat berbeza daripada mimbar-mimbar yang kebiasaan boleh dilihat. Menurut seorang penduduk Melaka iaitu Louis Lim,¹³ mimbar Masjid Kampung Keling, Masjid Kampung Hulu dan Masjid Tengkeria mempunyai bentuk dan hiasan seperti tanda peranakan Cina yang disebut sebagai Kiong Teng. Tandu tersebut digunakan bagi membawa pasangan pengantin

---

⁹ So-Mui Ma, *In Search of Cultural Identity: Roof Decorations on Vernacular Architecture in Hong Kong*, (Hong Kong Institute of Education: Hong Kong, t.t), 7.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Jiang Lu, *"The Art of Tradition in Northern China"* (tesis kedoktoran, United State: Indiana University, 2007), 51.

¹² Mimbar mula digunakan oleh Rasulullah s.a.w dan sebuah mimbar kayu pernah dibuat untuk Rasulullah s.a.w antara tahun keenam hingga kesembilan Hijrah yang diletakkan di Masjid Nabawi. Mimbar kebiasaannya agak tinggi sedikit daripada paras lantai masjid. Pada asalnya ianya adalah merupakan serambi pada dinding dan mempunyai kedudukan yang agak tinggi. Sila lihat Abdul Roehym, *"Sejarah Arsitektur Islam Sebuah Tinjauan"*, (Bandung: Angkasa Bandung, 1983), 28.

¹³ Louis Lim (Penduduk Cina di Melaka berketurunan Baba dan Nyonya) dalam temubual bersama penulis, 5 Januari 2012.

berarak ke seluruh kawasan Melaka bagi meraikan kedua-dua mempelai.¹⁴ Menurut Ezrin Arbi, mimbar di ketiga buah masjid kajian ini dilihat mempunyai persamaan daripada sudut ukiran dan hiasan pada mimbar dan perabot Cina ini.¹⁵ Kajian lapangan penulis ke rumah kediaman masyarakat Cina dan Cina peranakan ini mengesahkan kenyataan beliau kerana hampir kebanyakan ukiran dan hiasan yang terdapat di perabot Cina ini mempunyai persamaan dengan mimbar di ketiga masjid ini. Bahkan gabungan di antara motif-motif yang terdiri daripada bunga, haiwan, buahan, fenomena, geometri dan kosmos juga dilihat memiliki persamaan.

Penglibatan sebilangan keturunan Cina dalam proses pembinaan masjid agak ketara dan kesan yang nyata boleh dilihat pada ukiran-ukiran kayu pada mimbar masjid dan hiasan pada dinding. Berdasarkan tinjauan lapangan, mimbar-mimbar masjid di Melaka mempunyai ukiran dan hiasan yang sangat menarik. Keunikan yang ada pada mimbar-mimbar ini tidak terdapat pada mimbar-mimbar lain di Malaysia. Sepanjang pemerhatian, mimbar masjid-masjid kajian ini mempunyai ukiran Cina yang lebih banyak berbanding komponen-komponen masjid yang lain. Mimbar ketiga-tiga masjid kajian ini sememangnya di bina mengikut bentuk seni bina Cina termasuklah ukiran dan motif Cina. Ia juga disadur dengan warna yang menarik dan memberi pengertian besar bagi masyarakat Cina seperti emas, merah, coklat dan hijau. Penyumbang kepada pembinaan mimbar ini adalah merupakan usaha golongan pedagang Cina muslim bermazhab hanafi membina mimbar ini berdasarkan reka bentuk Cina sebagai usaha untuk mengekalkan ciri-ciri budaya China ketika berada di dalam masjid.¹⁶

PENGARUH SENIBINA CHINA PADA KOMPONEN LUAR DAN DALAM MASJID

a. Bumbung Meru

Masjid di Melaka memiliki komponen atap dengan pola dasar segi tiga dan disusun secara bertahap. Bentuk bumbung piramid yang disusun dalam keadaan berperingkat ini juga dikenali sebagai masjid berbumbung meru.¹⁷ Selain itu

---

¹⁴“Penulis tidak diketahui,” *Baba and Nyonya Heritage at The Muzium Negara*, (Museum Department: Kuala Lumpur, 1986), 25.

¹⁵Ezrin Arbi, “*Pengaruh Senibina Asing di Malaysia*” (makalah, Seminar Kongres Kebudayaan Kebangsaan, Peringkat Kebangsaan, 16-20 Ogos 1971), 1.

¹⁶ Zakaria Ali, *Malaysian Art Selected Essay*, (Perak: Universiti Pendidikan Sultan Idris, 2010), 11.

¹⁷ Bumbung berbentuk piramid juga dikenali sebagai masjid berbumbung *tajug* di Indonesia atau bumbung meru yang boleh dilihat di Malaysia dan Indonesia. Masjid seperti ini biasanya mempunyai dua, tiga, lima atau tujuh lapisan bumbung tetapi di Malaysia hanya boleh dilihat tiga dan lapisan bumbung sahaja. Salah satu masjid di Malaysia yang boleh dilihat sehingga hari ini ialah Masjid Kampung Laut. Masjid ini dibina secara sepenuhnya dengan menggunakan kayu dan merupakan masjid yang tertua di Malaysia. Terdapat pandangan yang mengatakan Masjid Kampung Laut lebih tua berbanding Masjid Agung Demak yang terletak di Jawa. Sila lihat di

bumbung meru ini turut dikenali dengan bentuk atap bersusun tumpang. Jumlah susunan atap terdiri daripada tiga tahap dan atap terakhir disokong oleh tiang seri. Selain disebut sebagai atap tumpang reka bentuk masjid yang terdapat di Melaka ini juga disebut sebagai masjid berbumbung piramid.¹⁸ Penamaan ini berdasarkan kepada bentuk bumbung yang mempunyai lapisan besar di bahagian paling bawah dan mengecil sehingga ke bahagian puncak atap yang memusat.¹⁹ Terdapat dua teori utama yang membahaskan tentang pengaruh bumbung meru ini. Teori yang pertama dipelopori oleh Pijper²⁰ (1947M) dan Stutterheim²¹ (1948M). Mereka berpandangan atap yang bertingkat adalah daripada pengaruh kosmologi Hindu dan seni bina bertingkat ini dikatakan menerima pengaruh daripada seni bina Bali di Jawa.²² Pendapat ini serupa dengan Abdul Halim Nasir,²³ beliau menyifatkan seni bina awal di alam Melayu ini sudah mempunyai pengaruhnya yang tersendiri sebelum kedatangan Islam lagi. Masjid-masjid lama ini menggunakan bumbung yang berbentuk meru dan beratap tumpang berlapis atau yang disebut juga sebagai bumbung som pecah empat atau bentuk tajuk. Menurut beliau lagi, bumbung jenis ini sebenarnya mendapat pengaruh daripada kebudayaan Hindu-Buddha yang sangat kuat pada abad ke-7M sehingga ke-14M.²⁴ Menurut Wan Ramli Wan Daud²⁵ atap cangkup ini menyerupai gunung atau Meru yang dianggap sebagai tempat tinggal dewa oleh penganut agama Hindu, manakala bagi masyarakat Melayu, mereka beranggapan bahawa bumbung meru adalah tempat turunnya nenek moyang raja Melayu di samping bertindak sebagai

---

Ra'alah Mohamad, *"The Documentation on the Architecture Features of Five Oldest Mosque in Melaka Built in 18th Century"* (tesis sarjana, University of Sheffield: UK, 2002), 23.

¹⁸ Mastor Surat, *"Pembangunan Tipologi Masjid Tradisional Melayu Nusantara"* (tesis sarjana, Bangi: UKM, 2008), 32.

¹⁹ Kedudukan atap masjid yang berbentuk piramid juga dianggap sebagai simbol laluan "Roh" yang berpunca dari atas puncak (teratas) bahagian "kubah" memberikan simbol Kesatuan (tauhid) yang dilihat

²⁰ Pijper adalah diantara pelopor utama yang mengkaji tentang seni bina asli di Nusantara. Antaranya ialah pembinaan masjid yang terdapat di Indonesia. Beliau juga banyak menulis bersama Stutterheim berkenaan isu seni bina masjid tradisi.

²¹ William Ferderik Sutterheim banyak menghasilkan karya berkenaan sejarah seni bina bangunan masjid dan rumah-rumah ibadat Buddha dan Hindu. Kajian beliau banyak membandingkan kesan seni bina asing yang terdapat di rumah ibadat pelbagai agama ini. Kajian beliau juga turut memfokuskan kepada sejarah Jawa dan Indonesia.

²² Handinoto, Samuel Hartono, "Pengaruh Pertukangan Cina Pada Bangunan Mesjid Kuno di Jawa Abad 15-16," *Dimensi Teknik Arsitektur*, Vol 35. 35, No.1. (2007), 31. Sila lihat S Vlatseas, *A History of Malaysian Architecture*, (Longman Singapore Publisher: Singapore, 1990), 43.

²³ Beliau merupakan seorang karyawan tamu di Institut Alam dan Tamadun Melayu, Universiti Kebangsaan Malaysia. Pengalaman beliau sebagai pegawai di muzium Negara telah menjadikan beliau seorang peneliti, pengkaji dan penulis dalam bidang seni bina bangunan terutamanya yang mencakupi soal tradisi dan estetika.

²⁴ Abdul Halim Nasir, *Masjid-Masjid di Nusantara*, (Bangi:UKM, 1979), 54.

²⁵ Menurut pensyarah profesor di Fakulti Kejuruteraan, Universiti Kebangsaan Malaysia. Antara tulisan beliau ialah *Teknologi Melayu: melayani ragam hidup sepanjang zaman*.

penutup bagi menghalang rembesan air daripada masuk melalui celah-celah antara pertemuan hujung atap.²⁶

Teori yang kedua dipelopori oleh Graaf (2004)²⁷ dan Lombard (1996), mereka berpendapat binaan bumbung bertingkat ini adalah pengaruh Cina yang kuat pada masjid-masjid kuno di Jawa kerana atapnya yang berbentuk pagoda. Bukti yang boleh dikaitkan dengan teori ini adalah ramai pedagang-pedagang Cina yang dominan menetap di pantai Utara Jawa sambil menyebarkan ajaran Islam. Menurut Slametmuljana, ciri-ciri masjid berbumbung meru ini sebenarnya diambil daripada pertukangan China dan Jepun. Gaya reka bentuk bumbung berlapis ini tidak diketahui di Timur Tengah. Oleh kerana Islam tidak berkembang dengan meluas di Jepun, maka beliau berpendapat reka bentuk ini datang sepenuhnya dari China. Gaya dan reka bentuk bumbung meru masjid ini dikatakan diambil daripada seni bina yang dipraktikkan sewaktu zaman Dinasti Ming.²⁸ Hasil penghijrahan masyarakat Cina ke Asia Tenggara telah membawa bersama reka bentuk bumbung meru ini dengan sedikit pengubahsuaian agar sesuai dengan persekitaran yang terdapat di alam Melayu.²⁹

Melihat kepada reka bentuk masjid "*Melakan style*" ini antara ciri terpenting reka bentuk bumbung masjid ini adalah bumbungnya berbentuk meru, mempunyai sulur buyur dan mahkota atap. Penulis bersetuju dengan teori yang kedua di mana pengaruh reka bentuk bumbung meru ini didatangkan dari China kerana ciri penting yang terdapat pada masjid-masjid melaka memiliki persamaan dengan rumah ibadat dan kediaman masyarakat Cina. Tetapi saiz ruang solat masjid ini masih lagi mengekalkan ruang segi empat sama seperti masjid yang pertama dibangunkan oleh Nabi Muhammad s.a.w dan masjid-masjid yang terdapat di dunia Arab amnya. Hal ini kerana ruang dalam bangunan di China berbentuk segi empat tepat dan disesuaikan dengan bumbung meru dalam bentuk yang sama. Manakala masjid di Melaka mempunyai skala ruang segi empat tepat dan disesuaikan dengan bumbung meru dalam bentuk sama. Berdasarkan kepada kajian lapangan, terdapat beberapa persamaan yang boleh dilihat pada masjid berbumbung meru dengan bumbung yang terdapat di rumah ibadat Cina seperti bentuk bumbung yang berlapis, mahkota atap sebagai hiasan utama pada puncak masjid dan sulur buyur sebagai hiasan di bahagian penghujung bumbung masjid. Bagi masyarakat Cina, bumbung yang diletak secara berlapis dan bertingkat-tingkat merupakan simbol kepada penghormatan. Bumbung yang diletakkan

---

²⁶ Wan Ramli Wan Daud, "Teknologi Melayu: Melayani Ragam Hidup Sepanjang Zaman" dalam *Tamadun Islam Di Malaysia*, ed. Taib Osman, A. Aziz Deraman (DBP: Kuala Lumpur, 2000), 261.

²⁷ Hermanus Johannes De Graaf merupakan pakar berkaitan isu di Nusantara. Beliau juga banyak menghasilkan karya sejarah dan penulisan beliau banyak difokuskan kepada sejarah masyarakat Cina dan kerajaan-kerajaan yang terdapat di Nusantara.

²⁸ Su, Gin-Djih, *Chinese Architecture: Past and Contemporary*, (Hong Kong: Sin Poh Amalgamated, 1908), 38.

²⁹ Boyd, *A Chinese Architecture and Town Planning*, (London:University of Chicago Press, 1962),35.

secara berlapis ini juga menghindarkan dewan bangunan daripada panas matahari dan cuaca sejuk. Usia penggunaan reka bentuk bumbung China ini telah mencecah kepada 2000 tahun dan pengaruh tersebut tersebar luas sehingga ke serata negara. Tempoh ini merupakan jangka masa yang sangat panjang dan seperti yang diketahui tamadun China adalah di antara tamadun tertua dan hebat di dunia.³⁰ Apabila bumbung berbentuk piramid ini diperkenalkan di alam Melayu, kesemuanya diubahsuai mengikut kesesuaian dan penerimaan masyarakat di alam Melayu dan Melaka khususnya. Bumbung piramid atau bumbung meru digunakan untuk pembinaan masjid ‘*Melakan Style*’ dan penggunaan reka bentuk bumbung piramid ini kemudiannya disebarkan di kawasan-kawasan yang berdekatan seperti Jepun, Korea dan Taiwan. Oleh itu, jangka masa 2000 tahun merupakan tempoh pengaruh reka bentuk bumbung meru ini diperkenalkan di kepulauan Melayu dan bumbung ini didatangkan khas dari China terutamanya sewaktu pelayaran Cheng Ho.

b. Menara

Perkataan menara berasal daripada perkataan “nar” yang bermaksud api.³¹ Suatu ketika dahulu, api dipasang di puncak menara bagi menandakan sudak masuk waktu solat, iftar, imsak dan bagi mengumumkan sesuatu hal mustahak. Menara ditampilkan mengikut pengaruh pengikut tradisi setempat berbeza dengan daerah lain. Setiap daerah atau negara menghasilkan menara dengan kreativiti yang mereka miliki dengan gabungan reka bentuk Islam serta budaya tempatan.³² Menara-menara masjid yang terdapat pada setiap negara dibina secara berbeza mengikut keadaan, iklim dan muka bentuk bumi.³³ Kebiasaan menara yang terdapat di Melaka dibina setelah beberapa tempoh pembinaan masjid. Pada peringkat awal masjid-masjid tradisi di Melaka ini hanya menggunakan beduk dan ketuk-ketuk bagi memaklumkan bahawa sudah masuk waktu solat. Selain berfungsi sebagai penanda waktu solat, beduk dan ketuk-ketuk turut digunakan untuk memanggil masyarakat kampung agar berkumpul bagi menyampaikan sesuatu maklumat. Pada awal abad ke-19M, menara diperkenalkan dan mula

³⁰ Zulkifli Hanafi, *Kompedium Sejarah Seni Bina Timur*, (Universiti Sains Malaysia: Pulau Pinang, 1985), 112.

³¹ Masyarakat Islam dikatakan mengetahui menara sebagai satu bentuk tiang api. Hal ini berlaku sewaktu masyarakat muslim masuk ke Mesir bagi menguasai wilayah di sana. Terdapat bangunan yang berbentuk bulat dan menjulang dan di atasnya terpancar cahaya api yang boleh memberi petunjuk kepada para pelayar. Daripada pemerhatian tersebut telah memberikan mereka ilham untuk membangunkan menara dengan tujuan untuk melaungkan azan sebaik sahaja masuk waktu solat. Sila lihat Achmad Fanani, *Arsitektur masjid*, (Yogyakarta: Penerbit Bentang, 2009), 101.

³² *Ibid.*, 102.

³³ Menara masjid di Yaman dibina lebih tinggi memandangkan negara tersebut mempunyai gunung-ganang yang tinggi dan tidak mempunyai kawasan yang rendah, tujuan tersebut adalah untuk memudahkan laungan azan sampai kepada masyarakat tempatan. Sekiranya menara yang dibina lebih rendah, laungan azan tidak akan sampai kerana dihalang oleh gunung-ganang dan bukit-bukau. Sila lihat Othman Mohd Yatim, *Islamic Art*, (Dewan Bahasa dan Pustaka: Kuala Lumpur, 1995), 28.

dibina pada masjid-masjid tradisi ini berbeza daripada masjid-masjid moden yang ada pada hari ini dibina bersama menara.

Masjid-masjid di Melaka yang mempunyai bumbung berbentuk piramid ini biasanya digabungkan dengan keunikan menara yang menyerupai pagoda.³⁴ Menurut Othman Yatim,³⁵ menara yang berbentuk pagoda ini dibina oleh orang-orang Cina yang dibawa khas dari negara China untuk membina masjid di Melaka.³⁶ Ramai yang berpandangan pagoda Cina menjadi inspirasi bagi pembinaan menara masjid di Nusantara termasuklah Melaka.³⁷ Selain itu, pengaruh penggunaan menara yang berbentuk pagoda ini berasal dari zaman Dinasti Tang dan dibawa masuk ke Melaka oleh masyarakat Cina yang menetap di Selatan China.³⁸ Antara contoh yang boleh dilihat ialah menara berbentuk pagoda masjid Tengkeri yang mempunyai enam tingkat. Tingkat yang teratas mempunyai ruang yang terbuka atau balkoni yang dilitupi oleh bumbung dengan gaya rekaan China. Keseluruhan menara adalah berbentuk heksagon iaitu segi enam. Setiap tingkat mempunyai hiasan dinding seperti gerbang dan sebuah tingkap kecil tanpa daun tingkap di setiap sisi kecuali di tingkat terakhir iaitu tingkat enam. Melihat kepada binaan menara Masjid Kampung Hulu juga mempunyai balkoni berbumbung di bahagian atas menara. Othman Yatim berpandangan tukang-tukang yang terlibat di dalam pembinaan menara masjid ini berada di bawah pemerhatian seorang tukang Cina.³⁹ Sehubungan itu, seni bina Cina dapat dilihat dalam binaan masjid di Melaka abad ke-18M lagi ketika negeri tersebut berada di bawah taklukan Belanda.

c. Pintu Gerbang

Masjid-masjid di alam Melayu pada peringkat awalnya tidak mempunyai pintu pagar atau pintu gerbang. Penggunaan pintu gerbang pada masjid mula diperkenalkan sewaktu pemerintahan Belanda pada (1641M-1824M) dan pembinaan pintu gerbang di masjid Melaka adalah merupakan hasil daripada reka bentuk pertukangan dari China. Pintu gerbang masjid di bahagian Melaka Tengah iaitu Masjid Kampung Keling, Masjid Tengkeri dan Masjid Kampung Hulu mempunyai pintu gerbang yang dipengaruhi daripada pintu gerbang Cina. Hal ini berdasarkan kepada gaya reka bentuk dan hiasan pada pagar batu tersebut mempunyai persamaan yang ketara seperti pintu gerbang tokong Cina.⁴⁰ Selain itu, hiasan yang terdapat di sekitar pintu gerbang ini diperbuat daripada beberapa

³⁴Ezrin Arbi, *Pengaruh Seni Bina Asing di Malaysia*, 4.

³⁵Merupakan profesor emiritus dari Universiti Malaya, Pakar dalam bidang kesenian Melayu, Islam dan seni bina Islam yang berkaitan dengan masjid dan rumah tradisi Melayu.

³⁶Othman Mohd Yatim, *Islamic Art*, 29.

³⁷Bruce Allan, *Notes on Early Mosque of The Malaysian Peninsula*, 77.

³⁸*Ibid.*, 71.

³⁹Othman Mohd Yatim, *Warisan Kesenian dalam Tamadun Islam*, (Kuala Lumpur. Dewan Bahasa dan Pustaka, 1989), 42.

⁴⁰Mastor Surat, *Pembangunan Tipologi Masjid Tradisional Melayu Nusantara*, 189.

bahan yang dibawa dari China seperti Tembikar Cina.⁴¹ Pintu gerbang masjid kajian diukir dengan hiasan yang menarik serta penuh dengan motif-motif flora dan pada setiap pintu gerbang juga biasanya terdapat tarikh binaan masjid berkenaan.

Antara faktor utama masjid-masjid di pagar adalah untuk memelihara keharmonian persekitaran masjid dan batu dipilih bagi digunakan untuk tujuan tersebut. Pintu gerbang juga dihias dengan indah serta penuh dengan unsur keagamaan dan kesenian yang tinggi.⁴² Satu ciri umum dalam seni bina masjid ialah kawasan sekitar bangunan yang berpagar bagi melindungi kawasan dalam masjid daripada dilihat dari luar. Sehubungan itu, bangunan masjid dikelilingi pagar yang tinggi. Pintu masuknya dipanggil pintu gerbang ini boleh dikatakan sebagai sempadan pemisah di antara kesibukan luar dan suasana tenang di dalam masjid bagi membolehkan pengunjungnya beribadah dengan penuh tenang dan khusyuk. Pintu gerbang adalah komponen yang penting bagi memelihara kesejahteraan masjid. Hal ini kerana kawasan masjid yang terlindung dari kawasan luar dapat memberikan ruang privasi kepada para jemaah bagi menunaikan ibadah dan melaksanakan tuntutan Islam yang lain. Selain itu, komponen ini turut berperanan menjaga persekitaran masjid daripada gangguan luar. Kawasan masjid yang terlindung ini akan membuatkan seseorang yang berada di kawasan luar menghormati jemaah yang berada di dalam kawasan masjid daripada melakukan sesuatu yang mengganggu ibadah jemaah lain.

KESIMPULAN

Keunikan seinbina Masjid dan surau lama di negeri Melaka adalah kerana berlakunya pengaruh kecinaan melalui dekorasi Mahkota Atap, Sultur bayur, dan hiasan Mimbar yang dihasilkan. Manaka melalui binaan, pengaruh china juga turut terseleraah melalui Bumbung Meru, Menara, dan pintu Gerbang.

Melalui penelitian didapati dihujung atap masjid dapat dilihat ukiran-ukiran dan hiasan bercorak cina. Hiasan dan ukiran tersebut merupakan implimentasi dari hiasan dan ukiran dari rumah berhala orang-orang cina. Selain itu, mimbar-mimbar yang ada di dalam masjid dibina dari kayu berukir dan ini ada kaitannya dengan perabut-perabut cina. Masjid kampung Hulu, Masjid Kampung Keling dan Masjid Tengkeria merupakan masjid-masjid terawal dan ter tua di negeri Melaka yang mempunyai pintu gerbang yang dipengaruhi pintu gerbang negeri cina dengan hiasan-hiasan di dindingnya dibuat dari tembikar cina. Elemen-elemen yang dinyatakan di atas ini membuktikan adanya pengaruh cina dalam seinbina masjid khususnya di negeri Melaka dan umumnya di rantau ni. Pengaruh dekorasi dan seinbina cina sangat ketara dalam seni bina masjid tersebut kerana ia adalah tindak balas asimilasi budaya yang berlaku antara pendarang china dengan masyarakat setempat. Kewujudan pengaruh dari china ini

⁴¹Ezrin Arbi, *Pengaruh Seinbina Asing di Malaysia*, 1.

⁴²Abdul Halim Nasir, *Mosque Architecture in The Malay World*, 23.

turut memberi peluang masyarakat untuk memperoleh sesuatu yang baru samada dari segi kewujudan fizikal maupun corak pemikiran yang baru.

RUJUKAN

- Abdul Halim Nasir(1979). *Masjid-Masjid di Nusantara*. Bangi:UKM.
- Abdul Halim Nasir. *Mosque Architecture in The Malay World*.
- Abdul Rochim(1983). *Mesjid dalam Arsitektur Nasional Indonesia*. Angkasa Bandung: Bandung.
- Abdul Roehym(1983). “*Sejarah Arsitektur Islam Sebuah Tinjauan*”. Bandung: Angkasa Bandung.
- Achmad Fanani(2009). *Arsitektur masjid*. Yogyakarta: Penerbit Bentang.
- Boyd(1962). *A Chinese Architecture and Town Planning*. (London:University of Chicago Press.
- Bruce Allan, *Notes on Early Mosque of The Malaysian Peninsula*, 77.
- Ezrin Arbi(1971). “*Pengaruh Senibina Asing di Malaysia*”. makalah, Seminar Kongres Kebudayaan Kebangsaan Peringkat Kebangsaan.
- Handinoto Samuel Hartono(2007). “*Pengaruh Pertukangan Cina Pada Bangunan Mesjid Kuno di Jawa Abad 15-16*”. *Dimensi Teknik Arsitektur*, Vol 35. 35, No.1. 33.
- Jiang Lu(2007). “*The Art of Tradition in Nothern China*”. Tesis kedoktoran. United State: Indiana University.
- Kohl, David G(1972). *Chinese Architecture in the Strait Settlements and Western Malaya*. University of Hong Kong: Hong Kong.
- Mastor Surat(2008). “*Pembangunan Tipologi Masjid Tradisional Melayu Nusantara*”. Tesis Sarjana, Bangi: UKM.
- Othman Mohd Yatim(1989). *Warisan Kesenian dalam Tamadun Islam*. Kuala Lumpur. Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Othman Mohd Yatim(1995). *Islamic Art*. Dewan Bahasa dan Pustaka: Kuala Lumpur.
- Penulis tidak diketahui(1986).” *Baba and Nyonya Heritage at The Muzium Negara*. Museum Department: Kuala Lumpur.
- Ra’alah Mohamad(2002). “*The Documentation on the Architecture Features of Five Oldest Mosquein Melaka Built in 18th Century*”. Tesis sarjana, University of Sheffield: UK. 23.
- S Vlatseas. *A History of Malaysian Architecture*. Longman Singapore Publisher: Singapore.
- So-Mui Ma. *In Search od Cultural Identity: Roof Decorations on Vernavular Architecture in Hong Kong*. Hong Kong Institute of Education: Hong Kong.
- Su Gin-Djih(1908). *Chinese Architecture: Past and Comtemporary*. Hong Kong: Sin Poh Amalgamated.

- Wan Ramli Wan Daud(2000). *“Teknologi Melayu: Melayani Ragam Hidup Sepanjang Zaman dalam Tamadun Islam Di Malaysia*. DBP: Kuala Lumpur.
- Zakaria Ali(2010). *Malaysian Art Selected Essay*. Perak: Universiti Pendidikan Sultan Idris.
- Zhamri Nizar(2007). *“Sinkretisme Budaya dalam Seni Bina Masjid Terawal di Asia Tenggara”*. Jurnal Seni Persembahan. Pusat Kebudayaan Universiti Malaya. Jilid 7108.
- Zulkifli Hanafi(1985). *Kompedium Sejarah Seni Bina Timur*. Universiti Sains Malaysia:Pulau Pinang.